

**ESTUDIS
DE LLENGUA
I LITERATURA
CATALANES/XLIII**

*MISCEL·LÀNIA
GIUSEPPE
TAVANI*

FRANÇA A L'OBRA DE FRANCESC EIXIMENIS

J. H. Probst (71-77) va subratllar les idees contradictòries de Francesc Eiximenis sobre França; d'una banda, una alabança sobre França, que comença al *Primer*, cap. 245 (1379), i de l'altra, una reprimenda al *Llibre dels àngels* (1392). Probst atribuï a aquest sobtat «revirement passager» al recolzament que els cardenals francesos atorgaren a Climent VII, l'antipapa, i al refús d'Urbà VI:

«la France avait été pour Clément VII, l'antipape, contre le pape legítíme Urbain VI, élu reellement par les cardinaux, mais qu'ils n'eurent pas le temps de proclamer avec les formes ordinaires, et que sans doute les ecclésiastiques français clémentistes ne durent pas manquer d'excommunier et peut-être d'injurier a l'occasion leurs adversaires, ce à quoi Eximenis semble faire allusion» (76).

Si bé hi ha quelcom de realitat en aquesta opinió, creiem que la desil·lusió d'Eiximenis amb França prové de raons prou més complexes. Una anàlisi extensa de referències a França en els escrits d'Eiximenis ens fa replantejar els seus motius per aquest canvi i ens fa veure el seu desencís vers França des d'una altra perspectiva.¹

En els capítols on Eiximenis estableix un arranjament jeràrquic de «dignitats» temporals, l'Imperi anava en primer lloc (*Primer*, cap. 244), seguit de França (cap. 245), Castella (cap. 246), l'Aragó (cap. 247), An-

1. Eiximenis concretament esmentà les batalles de Carlemany amb els sarraïns i les croades de sant Lluís a l'Orient mitjà.

glaterra (cap. 248) i altres regnes europeus. Amb tot, si comparem els capítols 244 i 245, ens adonem que França, en opinió d'Eiximenis, és el que mereix més alta estima, ja que té l'honor de ser el que d'altres han anomenat el «regne més catòlic», l'origen del qual es remunta als reis de Troia. Deu l'origen a Franco, que s'establí en aquell regne amb 500 cavallers.² Posteriorment França recolzà i defensà els papes i cardenals. Eiximenis també lloà França com el dipositari d'algunes de les relíquies més estimades dels cristians i explicà el significat de la «flor de lis»³ i de l'«oriflamma».⁴ El capítol acaba amb una encesa alabança del rei de França: «quaxi lo rey de França és altre papa [...] és lo maior, el pus poderós rey de cristianisme, tostemps emperò subjugat e sotsmès al vicari de Jesucrist».⁵

La creença d'Eiximenis que França era el regne més ric i més important és expressada als seus lectors laics en una forma literària en la qual ell era un mestre: l'*exemplum*. Al *Segon* (cap. 217), a un vilatà que estimava la seva petita casa, li fou atorgada pel rei de França la ciutat de Tolosa i posteriorment el vilatà esdevingué rei de França. Havent heretat el món, un vassall li recordà la seva petita casa, a la qual cosa ell li replicà que aquella casa jo no li era tan important. A més, a *Angels* 2, cap. 7, Eiximenis escriu, referint-se a l'àngel de la guarda:

«Pensa quanta glòria ha de açò lo beneyt mestre e guardià qui les ha guardats ací que sots magisteri seu hagen per Déu tant aprofitat. E sien en tant alt stament punjat. Axí és com si algun hom simple vey a son fill, rey de França o filla reyna para sa art e astúscia, no t pens sia goig en aquesta vida comparable a aquell que l'àngel ha de la exaltació e glòria de aquell qui el ha guardat en aquesta present vida.»

2. Eiximenis fa esment aquí de la llegenda mítica (*Eneida*, XII) sobre l'origen de França, és a dir, la llegenda troiana, que esdevingué famosa a la baixa Edat Mitjana i és part del primer capítol de «Les Grandes Chroniques de France» (BEAUNE: 19-25; *Les Grandes Chroniques de France*, 1: 12-20).

3. Veg. el detallat estudi de BEAUNE (179-225) sobre la «fleur-de-lys».

4. Eiximenis afirma que un àngel atorgà aquest penó al rei francès. Històricament diríem que l'abat Suger demanà a Lluís VI que portés la senyera de l'abadia de Saint-Denis a la batalla per a la defensa del comtat de Vexin.

5. Pel que fa a la posició de França, enfront de l'emperador, veg. PELÁEZ («França», 359-60). Eiximenis esmentà diverses vegades el «decretal» de Climent V per a alliberar França del sotmetiment a l'emperador Enric VII (*Primer*, cap. 245; *Dotzè*, cap. 464, 466).

Eiximenis fa ús de les narracions o *exempla* per a imbuir els seus lectors laics amb una opinió. En aquest cas, va revelar la seva creença que França i la reialesa francesa eren les joies més prominents dels regnes d'Europa. En general, el gironí admirava la manera digna de vestir dels reis francesos i el seu capteniment reial a les cerimònies importants: «aquesta querimonia entre altres ha retenguda la casa de França tostemps, car aqu veuràs que lo Rey e son promogenit van vestits lonchs a forma de juristes o de metges ab vestiments largues e ab pels fort honestament e religiosa» (*Terç*, cap. 708).⁶ Els reis francesos són, tanmateix, els més sociables i excellien sobre els altres en donar la benvinguda als estrangers i en mostrar-los la seva generositat (*Dotzè*, 2.1, 401-2; Peláez, *La sociabilité*, 269, n. 33).

Eiximenis coneixia també la història i les llegendes de França. Esmenta «Clodoveu», que deu ser Clodoveu I (511-545), com el primer rei de França, que va ser ungit amb l'oli sagrat que un àngel va donar a sant Remigi i que es conservava a la catedral de Reims per a coronacions posteriors (*Primer*, cap. 245). A més a més, l'autor català va fer tres referències al papa Zacaries (741-52). La primera inclou consells morals per a un rei anglès (*Dotzè*, ed. Rogers, 141); la segona conté un comentari sobre un decret papal segons el qual el pontífex es va desfer del germà de Pipí, Carloman (879-84), segons Eiximenis (*Dotzè*, 2.1, 100), un governant efeminat i inepte; i la tercera ens informa que el papa va treure «Ulderich» (Xilderic III, 743-51) del tron francès per posar-hi en el seu lloc Pipí III, el Breu (751-68) (*Dotzè*, 2.1, 16).⁷

Eiximenis gaudia de servir-se de reis de França com a exemples de

6. Eiximenis s'escandalitzava amb les noves modes dels vestits d'homes i dones, la major part dels quals provenien de França (*Lo Crestià*, ed. Hauf, 158-62).

7. Després que Zacaries va haver presentat a Carloman el monestir de Montecassino i totes les dependències, Carloman abandonà la seva posició temporal com a rei (DUCHESNE: 50-51, 82). La referència és a Ulderich (Xilderic III), el darrer rei merovingi, el qual, amb la protecció de Zacaries, fou elegit primer rei dels francs (750), a Soissons, i a continuació es va desfer de Xilderic II (ULLMANN: 75). «Clodoveu» surt també al *Dotzè* (2.1, 277), fustigant els jutges que abusaven econòmicament del poble. Posteriorment Eiximenis alaba Felip V per haver declarat que els advocats haurien de practicar bé el misseratge (*Dotzè*, 2.1, 276). L'obra *Martinianes* és la font primària de la informació eiximeniana sobre els reis francs i sobre Carlemany, que obtingué categoria imperial (*Primer*, cap. 245).

virtut, tant de la part dels francs com dels Capets.⁸ Per exemple, el noble «Pipí de França» no permetria un frare lasciu en el seu consell, que seria considerat un frare boig (*Dotzè*, 2.2, 125). Una altra referència a aquest «Pipí» suggereix que sempre estava predisposat a rebre consell de part dels bons consellers (*Dotzè*, cap. 193), tal com ho era «Felip, rey de França», qui fou aconsellat pel duc d'Orleans sobre com crear una ciutat financerament pròspera (*Dotzè*, cap. 194). Carlemany reïx com el rei que mostrà gratitud, especialment a la classe dels vassalls (*Dotzè*, cap. 351).

El rei francès més idealitzat per Eiximenis fou, sens dubte, Lluís IX —«reebut por tota crestiandat axi com hom de altre segle»—, a qui dedicà tot un capítol del *Dotzè* (cap. 246) i nombroses altres referències, especialment al *Terç*, *Dotzè* i *Àngels*. Segons Eiximenis, sant Lluís era un rei humil que volia la pau i era amable amb els vassalls i amb els pobres. Un rei poderós que, per un costat, conduïa els soldats a la batalla en defensa de l'Església, per l'altre menyspreava els blasfems. Amb tot, Eiximenis no semblava que volgués acceptar la mort de sant Lluís a la segona croada.⁹

Per la major part, els successors de sant Lluís no es podien comparar amb ell pel que fa a l'estimació mostrada per Eiximenis. Felip IV el Bell (1285-1314) sembla que és el primer rei i l'únic Capet les accions del qual no varen merèixer la seva aprovació. Eiximenis inclogué dos *exempla* en els quals figuren Felip IV i un dels seus cancellers, el mestre Balbinus,¹⁰ a qui sant Miquel aconsellà que deixés la

8. En els seus *exempla*, Eiximenis no es preocupa massa pel que fa a la precisió històrica. «Phelip de França» aconsella el duc de Borbó a ser pacient amb la seva esposa (*Dotzè*, 2.1, 17). En un altre *exemplum*, «Felip de França» refusa el consell del seu metge de beure vi abans de la missa, amb la qual cosa recolzava la lliçó moral del capítol que propugna la moderació del príncep amb el menjar i el beure, a més de menjar només a les hores adients. Eiximenis també recorda un altre «Philip de França», al *Dotzè* (1.2, 14-15: «Que lo príncep promoga ha honors hòmens e no bèsties»), on subratlla el desplaer del rei vers el comte de Valois, el seu cosí, a qui descrivia com a «foll». Envià el comte amb els seus tutors, els quals li administraven els diners. Posteriorment (*Dotzè*, 2.1, 257) sembla haver identificat aquest comte amb «Robert de Valoys», però possiblement es referia a Carles de Valois (1270-1325).

9. Per a més detalls sobre sant Lluís als *exempla* eiximenians, vegeu el nostre estudi *Francesc Eiximenis i els reis medievals de França*.

10. Eiximenis degué haver emprat aquest nom d'una manera despectiva. L'adjectiu llatí *balbus*, -a, -um fa referència a un defecte en la parla (*Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1996), és a dir, en català 'balb, -a', significat ja documentat des del s. XIII

cort corrupta del seu rei (*De sant Miquel*, 104). Aquestes narracions són significatives a la llum de l'afirmació de Jacques Le Goff (146): «A l'autre extrémité chronologique Philippe le Bel ne semble pas avoir inspiré la littérature d'exempla». En un dels exemples Felip reprèn un monjo benedictí, vell i arrogant, per una imprudent contestació després d'una manca de respecte vers dues monges. Pel seu estatus clerical, el càstig del monjo va ser reduït des de la pena de mort a l'exili fora de França (*Dotzè*, 2.2, 425-6). En un altre exemple (*Dotzè*, 2.1, 276-7), Esteheve, bisbe de París, diu a Felip que morirà sense un hereu perquè havia mantingut en el consell un dels seus familiars que havia carregat excessivament el poble de responsabilitat. Aquesta profecia es complí tal com s'esperava, segons Eiximenis, ja que un rei sever que s'entrega al nepotisme és un tirà i hauria d'ésser castigat.¹¹

Pel que podem esbrinar, aquesta actitud ambivalent vers Felip asenyala un canvi en el concepte positiu eiximenià sobre els reis francesos. Sens dubte ell, que preconitzava la teocràcia papal, es posà de part de Bonifaci VIII i acceptà la butlla papal *Unam Sanctam* contra Felip. Això no obstant, no fou fins al segle catorze, quan la dinastia dels Valois s'apropià de la corona francesa, que Eiximenis canvià d'opinió vers la reialesa francesa. Almenys tres factors motivaren aquesta desil·lusió del gironí vers els governants francesos. El 1328, al principi del regnat de Felip IV, començà un moment difícil per a la història europea, que Ganshof denomina «Gran Depressió». Es caracteritzà per una forta depressió econòmica, disminució de la població, malestar social, revoltes dels pagesos, la pesta negra i altres epidèmies, fam i guerres inacabables, especialment la guerra dels Cent Anys. El segon factor important implica precisament la perspectiva eiximeniana. La seva opinió sobre el passat provenia de fonts literàries (*compendia*, *specula*, documents hagiogràfics, cròniques, etc.) i per aquesta raó era més aviat positiva i idealitzada. D'altra banda, ha-

(*Gran diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, 1998), amb la qual cosa Eiximenis tal vegada ironitzava amb un possible tartamudeig del personatge en qüestió.

11. Eiximenis fa descriure a Felip els procediments del parlament francès, un cos d'advocats judicials i administradors professionals (*Dotzè*, 2.1, 497-98).

vent viscut tota la vida, al llarg de vuitanta anys, al regne d'Aragó i altres ciutats europees, el seu parer esdevingué més realista sobre els esdeveniments i canvis de l'època, especialment en el seu paper de conseller de reis i dels jurats valencians. En tercer lloc, la lectura de treballs profètics i apocalíptics d'autors com Joaquim de Fiore, Joan de Rocatallada, entre d'altres, el portà a creure que el món s'acabaria al final del segle catorze.¹²

Eiximenis respectava Carles IV (1322-28) com a rei del poble, però estava desil·lusionat pel seu successor de la dinastia dels Valois, Felip VI, com un dels més durs, desconsiderats i exigents amb els súbdits (*Dotzè*, 2.1, 375-6). Els historiadors descriuen Felip com un personatge pompós i malgastador que portava una política econòmica desastrosa, en part per haver imposat una càrrega impositiva molt pesada al poble (*Les Grandes Chroniques*, 327). Segons Eiximenis (*Dotzè*, cap. 215), per aquests i altres abusos Eduard III d'Anglaterra derrotà Felip a Crécy, on moriren molts dels seus més fidels aliats. Tal vegada pensava en Felip quan Eiximenis posà el següent títol al capítol 290 del *Dotzè*, «Com deu hom consolar lo vençut en batallar». Això no obstant, el gironí no va ser tan dur amb el successor de Felip, Joan II, qui va servir com a exemple d'un rei que hauria d'abandonar el camp de batalla en veure que era superat en nombre i perdia terreny. Eiximenis pensava, tanmateix, que era un home pacient, qui sap si pel seu empresonament a Anglaterra, havent refusat fugir dels anglesos (*Dotzè*, cap. 272, 2.1, 614-5; Perroy: 111-18).

Creiem que el rei francès del qual pitjor opinió tenia Eiximenis fou Carles V. Aquest rei prescindí de manar les seves tropes, construï cases de camp privades i reconstruï edificis públics. Per a defugir el desastre, emprava mitjans insignificants i mala fe. Durant la dècada en què Eiximenis escrivia el *Crestià*, Carles es resistí a tornar el papat a Roma, exhaurí les finances franceses i s'ingerí en la independència britona (Perroy: 129-39, 145-47; Seward: 123-24). Per a Eiximenis, però, el seu gran abús va ser imposar un dur sistema tributari sobre el

12. Vegeu *Primer*, cap. 207; *Dotzè*, cap. 200, 227, 471, i els estudis de BOHIGAS (29-38) i de POU I MARTÍ (365-69) sobre aquest tema.

poble, per a benefici del seu propi patrimoni, i també els canvis en la moneda (*De sant Miquel*, 117-8; *Dotzè*, cap. 149).

Eiximenis, que tal vegada atorgà massa importància a les profecies de Joan de Rocatallada, lloà la superioritat de la Casa de França (*Dotzè*, cap. 428; Bignami-Odier: 210-13). D'aquí ve que el 1385 va escriure que al final del món només el regne de França perduraria (*Dotzè*, cap. 466), motiu pel qual Joan I (1391) el reprengué (Rubió i Lluch, *Documents*, 1, 371), i per aquesta raó es va veure forçat a retirar les seves profecies i demanar excuses en una carta que ha perdurat i reproduceix Riquer (2, 138-40).

L'anàlisi de l'actitud d'Eiximenis vers França esdevé complicada perquè les opinions negatives sobre França i la reialesa suren en altres volums d'*El Crestià*.¹³ Al *Dotzè* (2.1, 342) escrivia sobre França que «sia venguda quaix a no-res» per la manca d'humilitat dels seus reis. Uns quants capítols més avall (*Dotzè* 2.1, 377) acusa els reis francesos d'esquivar el poble, de no abandonar París i de nomenar comissaris que «escorxen les mesquines de gens e les porten a desesperació». Preferia tanmateix els costums de les províncies hispàniques sobre els de França i Itàlia (Elías de Tejada i Pércopo: 114). I al *Dotzè* (cap. 307) Eiximenis atribueix la desfeta dels rebels francesos a mans d'Enric de Castella a deficients tàctiques militars. Encara que teòricament el papa no intervenia en matèries temporals, Eiximenis també es posà al seu costat quan va reprendre un rei francès per haver trencat un acord amb el d'Anglaterra (*Dotzè*, cap. 458; López-Amo y Marín: 136).

Com es pot explicar aquesta actitud ambivalent vers França i la reialesa? Això no fou resultat de la seva maduresa com a escriptor. Aquesta ambivalència i aquests sentiments contraposats vers França ja havien sorgit quan escrivia el *Primer*, com ell mateix anunciava: «parlarem encara més del principi e proeiment e com deu finir aquest regne segons alcunes profecies», opinions que mantenia aquí i que tal vegada també eren les incloses a *Angels*:

13. Eiximenis associava el mal govern amb els governants del passat; descriu Ponç Pilat com «un vil arlot de França, bort omeyer sclerlat», informació que extreu de la *Historia scholastica*, de Pere Comestor (*Speculum*, ed. Hauf, 81-82).

«Lo Senyor mana que per tal quant lo rey de França ha culpa en part de la malícia de son regne, e és casa massa atenen en honor, que sia ferida en la raïl, e que lo regne defall en la linya directa e pas a la lateral [...], vol que la dita casa reeba en aquells grans minves, axí com en vençons e en presons e en moltes tribulacions. Molt ha aquesta casa agreiyat son poble en exaccions e mutacions de pecúnies. E per altres rahons plau encara al Senyor que lo poble seu sofrirà grans mals, car és massà carnal e lasciu e dat a delectacions [...]. No vol, emperò, que puxa destruir la dita casa, car molt à servit la Església de Déu.» (*De sant Miquel*, 118)

Al *Primer Eiximenis* anuncia que escrivia aquesta obra el desembre de 1379, que coincideix amb les acaballes del regnat de Carles V. Amb tota seguretat recordava l'angoixa que segons ell havien sofert el poble francès i altres regnes europeus durant la dinastia dels Valois. Amb tot, Eiximenis no manifestà aquest negativisme i la informació sobre les profecies fins més tard. Sembla que volia començar el seu *Crestià* de tretze volums amb informació més positiva¹⁴ i concentrar-se en l'objectiu del primer volum: mostrar que el cristianisme era superior a la resta de doctrines del seu temps. Atès aquest objectiu, el gironí hagué de mostrar que França havia lluitat per salvaguardar i defensar la posició i dignitat de l'Església. En la resta de llibres del *Crestià* sovint va repetir la seva preferència per França. A més, l'arbitrarietat dels seus *exempla* en gran part està relacionada amb les fonts de les quals disposava. La seva opinió idealitzada sobre sant Lluís és no solament el resultat de la seva admiració pel rei devot, sinó també basada en escrits hagiogràfics i religiosos sobre el sant. Tant si escrivia un capítol sobre les virtuts o els vicis dels reis, Eiximenis emprava fonts que es referien als reis per a reescriure nous *exempla*, però en deixava intactes els aspectes positius i negatius. Això no obstant, hom no pot negar que, al llarg dels seus anys més productius (1379-99), Eiximenis esdevingué cada vegada més desencantat amb França. Aquest desencís provingué no tant del rei francès Carles VI, que pujà al tron als 12 anys (1380) i posteriorment

14. Pere el Cerimoniós encomanà a Eiximenis que escrivís aquest voluminós compendi sobre el cristianisme, la qual cosa representava un gran progrés en la carrera del frare com a teòleg; sobre el Cerimoniós, Rubió i Lluch (*La cultura catalana*, 241) diu que *Speculum historiale* fou «la darrera lectura de la seva vida». Pel que fa al desacord entre Pere i Carles, vegeu Vic, 10: cols. 1.208-1.211; MIRET I SANS, 121-35.

enfollí i deixà que governessin França els ducs de Borgonya i Orleans, sinó més aviat de la família reial catalana. Contra la voluntat del seu pare, Joan I es casà amb Violant de Bar, neboda de Carles V, que portà a Catalunya un estil de vida extravagant i de luxe. Si al principi l'atenció de Joan s'encaminava principalment als mercaders i patriarques, que després foren els seus opositors, ara semblava mostrar la seva preocupació vers totes les coses franceses, tractant de casar els seus fills amb la noblesa francesa i afavorint el papat francès (Tasis i Marca: 106-7, 155-6, 183).

Eiximenis va escriure el seu text més crític amb França el 1388, l'any després que Joan esdevingué rei, sorprenentment al *Llibres de les dones* (2, 371-2), que titula «Com l'om guastador es orat»:

«E.l principat de França en lo comensament axí fo ordenat, ço és aquí fossen dotze dels majors barons, qui s'apellaven dotze pares de França, a qui era comanat que si lo rey feya contra Déu ne son poble ne contra honestat, que ells lo havien a corregir. E mentre açó durà, lo regne de França fo lo pus gloriós regne del món. Depuys que açó és cessat e los dits pares se són convertits a semblant tirannies a aquelles que fa lo rey, per tal que lo rey lus suport, callen e suporten lo rey, e lo rey a ells. E vet lo regne de França con és caegut e vengut depuys a tantes confusions e verguones a tantes dejeccions, les quals no són res a aqueles qui s'i esperen per aquest peccat, ne ls cal confiar en lo braç ecclesiàstic, car ne aquest porà ajudar a ell, ne ell a ell; e açó per los grans peccats qui regnen de cada part, qui en partida han fonament en guastament qui s'erranca dels súbdits injustament e.s despèn follament, e malvadament, e vanament. E d'aytal despendre e guastar volen-ne guanyar nom de hòmens magnífics, liberals e valerosos, qui deven, segons veritat, ésser apellats hòmens folls, tirans e enamichs de Déu e de la cosa pública, e de tota virtut, noblea e bonea; qui per un convit no duptaria despendre mil florins, e no darien a catius a rembre ne a pobres verguonyans dos sous sinó ab mala cara, ans oir que agen res a dar a Déu lus és moral coltell. ¿E tu apelles aquests dyables hòmens liberals e nobles e valerosos?»

Hem començat aquest estudi citant l'opinió de Probst que el recolzament francès de l'antipapa Climent VII encengué el desencís d'Eiximenis vers França. Tal vegada en part, però va ser l'orgull, la pompa, i el malbaratament de reis, com Felip VI i Carles V, que pressionaren el seu poble amb impostos excessius i amb canvis en la moneda, la qual cosa, en el cas de Carles, va desgavellar l'economia de

l'Europa occidental (Botet i Sisó, 3: 330-31). Segons la nostra informació, Eiximenis no anomena mai d'una manera explícita Carles V. Encara vivia aquest rei el 1379 quan Eiximenis escriví seccions del *Primer* i quan Joan es casà amb Violant. El franciscà no acostumava esmentar pel nom contemporanis seus en els seus tractats, tret de les dedicatòries o *incipit*. Una crítica oberta de Carles després de la seva mort seria arriscada i políticament perjudicial per la relació de Violant amb ell. Eiximenis, per tant, silencià el seu nom o bé disfressà la seva identitat; per exemple, Leucalius, un príncep francès (*Dotzè*, cap. 140). Evidentment, el comportament erràtic, follia i estil de vida bohemí de Carles VI, successor de Carles V, pertorbava Eiximenis i reduí la seva estima de França. Van ser, però, els seus predecessors Valois, especialment Felip VI i Carles V, els que explotaren el poble, amb impostos excessius amb la intenció d'enriquir el seu patrimoni reial, i també, en el cas de Carles, ocasionant un trencament del sistema monetari, la qual cosa enutjà especialment Eiximenis, un veritable fill dels seus orígens burgesos, que el conduí a fustigar enèrgicament els reis que només pensaven en el propi benefici i, en opinió del giro-ní, sense cap consideració pels seus vassalls.

DAVID J. VIERA
JORDI PIQUÉ

BIBLIOGRAFIA

- BEAUNE, Colette: *Naissance de la nation France*. Paris, 1985.
BIGNAMI-ODIER, Jeanne: *Études sur Jean de Roquetaillade (Johannes de Rupescissa)*. Paris, 1952.
BOHIGAS, Pere: *Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis. «Franciscalia»*, Barcelona, 1928: 23-38.
BOTET I SISÓ, Joaquim: *Les monedes catalanes*, 3 vols. Barcelona, 1976.
DUCHESNE, Louis M. O.: *Les premiers temps de l'Etat pontifical*. Paris, 1911.
EIXIMENIS, Francesc: *Lo Crestià*. Ed. Albert Hauf, Barcelona, 1983.
— *Lo libre de les dones*, 2 vols. Ed. Frank Naccarato, Barcelona, 1981.
— *Dotzè libre de regiment dels prínceps e de comunitats*. València, 1484.

- *Dotzè llibre del Crestià*, 2 vols. Ed. Curt J. Wittlin *et al.*, Girona, 1986.
- *A Partial Edition of Francesc Eiximenis' Dotzè del Crestià (chs. 1-97)*. Ed. Donna Rogers, tesi, University of Toronto, 1987.
- *Libre apellat dels àngels*. Barcelona, 1494.
- *Libre apellat lo primer del Crestià*. València, 1483.
- *De sant Miquel Arcàngel*. Ed. Curt J. Wittlin, Barcelona, 1983.
- *Segon libre del Crestià*. MS 1.791. Biblioteca Nacional, Madrid.
- *Terç libre del Crestià*. MS 1.795. Biblioteca Nacional, Madrid.
- ELÍAS DE TEJADA, FRANCISCO, i GABRIELLA PÉRCOPO: *Historia del pensamiento político catalán*, 3 vols. Sevilla, 1965.
- GANSHOF, François L.: *The Middle Ages*. Tr. Rémy Inglis Hall, New York, 1970.
- LE GOFF, Jacques: «Philippe Auguste dans les *exempla*». *La France de Philippe Augustin*. Ed. Robert-Henri Bautier, Paris, 1980: 145-155.
- Les Grandes Chroniques de France*, 10 vols. Ed. J. Viard, Paris, 1936.
- LÓPEZ-AMO Y MARÍN, Ángel: *El pensamiento político de Francesc Eiximenis, en el tratado de «Regiment de prínceps»*. «Anuario de Historia de Derecho Español», 17 (1946): 5-136.
- MIRET I SANS, Joaquín: *Négociations de Pierre IV d'Aragon avec la cour de France (1366-1367)*. «Revue Hispanique», 13 (1905): 76-135.
- PELÁEZ, Manuel J.: *Los conceptos 'França' y 'Espanya' en el pensamiento literario y jurídico-político de Francesc Eiximenis*. «Bulletin Hispanique», 82 (1980): 353-361.
- *La sociabilité dans la pensée politique de l'évêque d'Elne, Francesc Eiximenis*. «Provence Historique», núm. 187 (1997): 259-271.
- PERROY, Edouard: *La guerre de cent ans*. Paris, 1945.
- POU I MARTÍ, J. M.: *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes*. «Archivo Ibero-Americano», 23 (1925): 365-369.
- PROBST, J. H.: *Francesc Eximénis: ses idées politiques et sociales*. «Revue Hispanique», 39 (1917): 1-82.
- RIQUER, Martí de: *Història de la literatura catalana*, 3 vols. Barcelona, 1964.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni: *Documents per l'història de la cultura migeval*, 2 vols. Barcelona, 1908-1921.
- *La cultura catalana en el regnat de Pere III*. «Estudis Universitaris Catalans», 8 (1914): 219-247.
- SEWARD, Desmond: *The Hundred Years War*. New York, 1978.
- Speculum animae*. Eds. Albert G. Hauf i Valls, i Daniel Benito Goerlich, Madrid, 1992.
- TASIS I MARCA, Rafael: *Pere el Cerimoniós i els seus fills*. Barcelona, 1980.
- ULLMAN, Walter: *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*. London, 1972.

VIC, Claude de: *Histoire générale de Languedoc et actes avec des notes et les pièces justificatives*, 15 vols. Toulouse, 1872-1892.

VIERA, David J., i Jordi PIQUÉ: *Francesc Eiximenis i els reis medievals de França*, a Actes del XII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (París, 4 a 10 de setembre de 2000) (en premsa).